

На сучасным этапе перад лексікаграфамі востра паўстала новая задача: раскрыць разнастайныя сістэмныя сувязі слоў у мове. Пры гэтым самым аб'ектыўным і пераканаўчым доказам з'яўляюцца лексікаграфічныя дэфініцыі. Яны выступаюць асноўным інструментарыем пры складанні слоўнікаў розных тыпаў і выкарыстоўваюцца для выяўлення і апісання адносін паміж элементамі вытворных слоў, пры даследаванні семантыкі слоў, словазлучэнняў і фразеалагічных адзінак. Лексікаграфічная дэфініцыя — складаная тэкставая адзінка метамовай апісання лексічнага значэння ў тлумачальных слоўніках. Яна выражае пэўную тыповую метамоўную аперацыю, што вызначае агульную структуру дэфініцыі і абавязваецца на пэўны тып лагічнага суджэння. У структуры слоўніка лексікаграфічная дэфініцыя суаднесена са словам, якое тлумачыцца, адным з тыпаў тлумачальных адносін і існуе не ізалювана, а фармальна і змястоўна звязваецца з іншымі лексікаграфічнымі дэфініцыямі.

Многія даследчыкі прымаюць апісанне значэння пэўнага слова, або яго тлумачэнне, за пералічэнне ў той або іншай форме усіх тых прыкмет прадмета або рэчы, якія паасобку з'яўляюцца неабходнымі, а ў сукупнасці — дастатковымі ўмовамі для абазначэння прадмета пры дапамозе гэтага слова. Менавіта такія дыферэнцыяльныя прыкметы павінны ўключацца ў лексікаграфічныя дэфініцыі. Погляд на слоўнікавае тлумачэнне як пералічэнне семантычных кампанентаў лексічнага значэння знайшоў адлюстраванне ў работах Ю. В. Караулава, Э. В. Кузняцовай, С. Г. Шафікава, І. В. Арнольд. Некаторыя аўтары патрабуюць вычарпальнай паўнаты ў тлумачэннях, таму прыблізныя азначэнні разглядаюць як недастатковыя. У сувязі з гэтым часта ўзнікае іншая праблема: семантычныя тлумачэнні нічым не адрозніваюцца ад энцыклапедычных. У большасці выпадкаў у тлумачальных слоўніках фіксуецца толькі тыя прыкметы, якія з'яўляюцца добра вядомымі і зразумелымі ўсім чытачам без дадатковай спецыяльнай падрыхтоўкі.

У сучасным мовазнаўстве вылучаецца два падыходы да вывучэння слоўнікавых дэфініцый. Прыхільнікі першага разглядаюць дэфініцыю як своеасаблівую катэгорыю тэксту з мэтай выяўлення спецыфічных тэкставых і жанравых характарыстык. Прыхільнікі другога разглядаюць дэфініцыю як аб'ект семантычных даследаванняў, у якіх тлумачэнне выступае ў якасці спосабу апісання паняцця і фіксацыі лексічнага значэння слова. Гэты падыход дазваляе даследаваць сістэмныя адносіны ў лексіцы: вывучэнне полісеміі дае магчымасць узнавіць сістэму значэнняў і лексіка-семантычных варыянтаў унутры аднаго слова, а аналіз узаемаадносін паміж словамі раскрывае знешнія сувязі слоў, што вызначаюць дынаміку сістэмы.

Складанне дэфініцый, на думку П. М. Дзянісава, з'яўляецца вяршыняй лексікаграфічнага мастацтва. «У дэфініцыі трэба рэзюмаваць змест слова, а гэта мае на ўвазе тонкі семантычны аналіз або апісанне прадмета, што патрабуе ведання рэалій і ўмення іх разглядаць з пазіцыі семіаграфічнай рэlevantнасці дыферэнцыяльных і інтэгральных прыкмет» [2, с. 195]. Але спецыфіка тлумачэння заключаецца яшчэ і ў тым, якая частка мовы і які лексіка-семантычны разрад фіксуецца, таму пры апісанні лексікі П. М. Дзянісаў прапанаваў улічваць шэраг прыкметаў: «адноснасці», «множнасці апісанняў», «стандартнасці», «эканомнасці», «прастаты», «паўнаты», «эфектыўнасці» і «семантычнай паслядоўнасці апісання» [2, с. 214—215].

Навукоўцы разглядаюць тры асноўныя падыходы да аналізу дэфініцый: 1) аналіз дэфініцый з пазіцыі лагічнай тэорыі тлумачэння; 2) аналіз дэфініцый у сувязі з праблемай апісання значэння слоў натуральнай мовы ў семантычных даследаваннях; 3) інтэрпрэтацыя дэфініцый як лексікаграфічнай з'явы для тэорыі і практыкі складання дэфініцый тлумачальных слоўнікаў. Апошні падыход дае магчымасць праводзіць даследаванне дэфініцый адначасова з двух бакоў: па-першае, іх функцыянаванне як спецыфічнай адзінкі метамовай апісання лексічнага значэння слова, па-другое, іх лінгвістычнай анталогіі як тэкстаў асаблівага тыпу.

Такім чынам, вывучэнне лексікаграфічных дэфініцый у мовазнаўстве цесна звязана з даследаваннямі семантыкі слова. Дадзеная праблема застаецца актуальнай у сучаснай лінгвістычнай навуцы.

Спіс крыніц

1. *Виноградов, В. В.* Основные типы лексических значений слова / В. В. Виноградов // Избран. труды. Лексикология и лексикография — М. : [б. и.], 1977. — С. 162—189.
2. *Денисов, П. Н.* Лексика русского языка и принципы ее описания / П. Н. Денисов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Рус. яз., 1993. — 245 с.

Материал поступил в редакцию 19.04.2011.

Д. С. Томчык

Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт,
г. Баранавічы, Рэспубліка Беларусь

СКЛАНЕННЕ НЕКАТОРЫХ БЕЛАРУСКІХ ПРОЗВІШЧАЎ ПРЫ ЗАПАЎНЕННІ АФІЦЫЙНЫХ ДАКУМЕНТАЎ

У наш час з'явілася вялікая колькасць розных відаў дапаможнікаў па правапісе беларускай мовы, асабліва пасля прыняцця новых Правіл арфаграфіі і пунктуацыі беларускай мовы [1]. Аднак усё роўна застаецца нявырашаным пытанне скланення асабовых назоўнікаў-прозвішчаў у тых выпадках, калі трэба выпісаць рознага віду дакументы, якія, як вядома, запаўняюцца на дзвюх дзяржаўных мовах. І калі даведнікі па рускай арфаграфіі

прапануюць больш-менш аднастайнае напісанне прозвішчаў, то беларускія выданні не асабліва поўна ахопліваюць увесь спектр скланення і не падаюць магчымыя варыянты або цалкам ігнаруюць адзначаную праблему. Найбольш пашырана ў дакументах напісанне прозвішча ў форме давальнага склону, таму больш падрабязна спынімся менавіта на гэтым ужыванні.

Найперш варта адзначыць, што прозвішчы беларусаў па паходжанні ўмоўна можна падзяліць на два віды: уласнабеларускія і пазычаныя. Разам з тым, уплывае на скланенне і гендэрны аспект.

Скланенне ўласнабеларускіх прозвішчаў, носбіты якіх — мужчыны. Такія прозвішчы варта падзяліць на два асноўныя разрады: тыя, якія скланяюцца, і тыя, што пішуцца ва ўсіх склонавых формах нязменна.

Нязменна ва ўсіх склонавых формах (у тым ліку і ў форме давальнага склону) пішуцца ўласнабеларускія прозвішчы, якія маюць націскны канцавы гук [ó]: *Дранько, Варанько, Буйко, Галаўко, Занько, Шчучко, Санько* і іншыя. Аднак такога віду прозвішчы могуць і скланяцца, калі яны цалкам супадаюць з агульнымі назоўнікамі ніякага роду, дзе націск падае на канцавы [o]: *Талакно́ (у Д. скл. — Талакну), Малако́ (у Д. скл. — Малаку), Сцябло (у Д.скл. — Сцяблú), Вясло́ (у Д. скл. — Вяслу)* і іншыя.

Астатнія ўласнабеларускія прозвішчы, якія належаць асобам мужчынскага полу, скланяюцца, аднак і тут варта разглядаць два варыянты скланення: субстантыўнае (назоўнікавае) і ад'ектыўнае (прыметнікавае). Калі прозвішча субстантыўнае, гэта значыць, па форме супадае з назоўнікам, то правапіс канчатка ў давальным склоне супадае са скланеннем адпаведнага тыпу скланення назоўніка. Так, напрыклад: *Іван Заяц* у форме давальнага склону будзе скланяцца як адпаведны агульны назоўнік — *Зайцу*. Яшчэ прозвішчы такога кшталту: *Воўк — Ваўку; Бык — Быку; Салавей — Салаўю; Лазовік — Лазовіку; Пташук — Пташуку; Вазняк — Вазняку; Бурак — Бураку; Стралец — Стральцу; Кузнец — Кузняцу; Данілюк — Данілюку; Хрушч — Хрушчу; Стасевіч — Стасевічу; Леўчык — Леўчыку; Лобан — Лобану; Касач — Касачу, Саковіч — Саковічу* і іншыя. Калі прозвішча суадносіцца з агульнымі назоўнікамі і заканчваецца на *-ок (-ак), -ец* і падобныя фіналі, то пры яго скланенні адбываецца бегласць галоснага гукі: *Зубок — Зубку; Дамок — Дамку; Ваўчок — Ваўчку, Кравец — Краўчу; Асілак — Асілку* і іншыя. Калі ж прозвішча не мае належнага суаднясення з адпаведным агульным назоўнікам, то для мілагучнасці галосны ў фіналі *-ец* і *-ак* захоўваецца, а ў *-ок* выпадае: *Мінец — Мінецу; Крывец — Крывеццу; Жыдок — Жыдку; Вондрак — Вондраку* і іншыя. Па субстантыўным варыянце скланення змяняюцца і назоўнікі-прозвішчы, якія па форме ўзыходзяць да кароткіх прыметнікаў: *Любім — Любіму; Шырок — Шыроку; Высок — Высоку; Лапавух — Лапавуху; Астравух — Астравуху* і іншыя.

Як назоўнікі, скланяюцца і ўласнабеларускія прозвішчы, што ўзыходзяць па форме да прыналежных прыметнікаў з суфіксамі *-оў, (-аў), -ёў (-еў), -ін (-ын)*: *Казлоў — Казлову; Крукаў — Крукаву; Салаўёў — Салаўёву; Гур'еў — Гур'еву; Бабін — Бабіну; Лісіцын — Лісіцыну* і іншыя.

Пры скланенні назоўнікаў-прозвішчаў, якія маюць канчатак *-а (-я)* (незалежна ад націску), варта кіравацца наступнымі правіламі: калі прозвішча асобе мужчынскага полу ўзыходзіць да адпаведнага агульнага назоўніка, то ва ўсіх формах яно і скланяецца, як гэты назоўнік (адпаведныя канчаткі формы давальнага склону прыведзены ў табліцы); калі ж прозвішчы на *-а (-я)* не суадносяцца з агульнымі назоўнікамі, то ў форме давальнага склону маюць канчатак *-у*:

Прозвішчы асоб мужчынскага полу, якія суадносяцца з агульнымі назоўнікамі і ўзыходзяць да формаў:				Прозвішчы, якія не суадносяцца з агульнымі назоўнікамі	
жаночага роду			ніякага роду		
з асновай на цвёрды зычны гук і на заднеязычныя [г], [х] (яны чаргуюцца з [з'], [с']) у форме давальнага склону маюць канчатак <i>-е</i> :	з асновай на мяккі зычны гук у форме давальнага склону маюць канчатак <i>-і</i> :	з асновай на заднеязычны [к], калі націск падае на аснову (адбываецца чаргаванне з [ц]) і на зацвярдзелы [ж], [ч], [ш], [р], [дж], [ц] у форме давальнага склону маюць канчатак <i>-ы</i> :	з асновай на заднеязычны [к], калі націск падае на канчатак (адбываецца чаргаванне з [ц]) у форме давальнага склону маюць канчатак <i>-э</i> :	у форме давальнага склону маюць канчатак <i>-у</i> :	у форме давальнага склону маюць канчатак <i>-у (-ю)</i> :
<i>Лаза — Лазе; Лапата — Лапаце; Сляза — Слязе; Барада — Барадзе; Нага — Назе; Страха — Страсе.</i>	<i>Кропля — Кроплі; Зямля — Зямлі; Воля — Волі; Песня — Песні.</i>	<i>Суша — Сушы; Сарока — Сароцы; Бура — Буры; Курцыца — Курцыцы; Вежа — Вежы.</i>	<i>Ракá — Рацэ; Рука́ — Руцэ; Дачка́ — Дачцэ</i>	<i>Шыла — Шылу; Века — Веку; Долата — Долату.</i>	<i>Скрыба — Скрыбу; Шульга — Шульгу; Калюта — Калюту; Шаніра — Шаніру; Кароза — Карозу; Кішэя — Кішэю.</i>

Заўважым: да ўласнабеларускіх будуць належаць і тыя складаныя назоўнікі-прозвішчы, што ў сваім саставе ўтрымліваюць словы, якія па арфаграфічных паказчыках да беларускіх не належаць, напрыклад, *Крываішэя*. Як відаць, прозвішча ўтрымлівае частку *-ішэя*, але ў беларускай арфаграфіі нарматыўным варыянтам павінна быць форма *шыя*. Таму такое прозвішча, калі належыць асобе мужчынскага полу, не суадносіцца з агульным назоўнікам і ў форме давальнага склону будзе мець канчатак *-ю*, а ў тым выпадку, калі належыць асобе жаночага полу, застаецца нязменным: *Крываішэя Іне; Крываішэю Вадзіму*.

Варта асобна вылучыць прозвішчы носьбітаў мужчынскага полу, што маюць фіналі *-еня (-эня, -аня), -уня (-юня), -іня (-ыня), -ня, -уля (-юля), -ля*. У такіх выпадках прозвішчы скланяюцца і ў форме давальнага склону маюць канчатак *-і*: *Каваленя — Кавалені; Кляўчэня — Кляўчэні; Патабня — Патабні; Шабуня — Шабуні; Манюня — Манюні; Ціхіня — Ціхіні; Чэрня — Чэрні; Рагуля — Рагулі* і іншыя.

Пры ад'ектыўным (прыметнікавым) скланенні прозвішчы змяняюцца як адпаведныя прыметнікі, таму ў форме давальнага склону маюць канчатак *-ому* (пад націскам), *-аму* (не пад націскам): *Круты — Крутому; Малы — Малому; Жалезны — Жалезнаму; Чорны — Чорнаму; Белы — Беламу* і іншыя.

Скланенне ўласнабеларускіх прозвішчаў, носьбіты якіх — жанчыны. Дадзеная група назоўнікаў мае асаблівасці пры скланенні: у асноўным прозвішчы асоб жаночага полу не змяняюцца па склонах, аднак ёсць выключэнні. Так, па ад'ектыўным (прыметнікавым) тыпе скланення змяняюцца прозвішчы асоб жаночага полу:

1) у тых выпадках, калі ўтвораны ад прыналежных прыметнікаў з суфіксамі *-ов-, (-ав-), -ев- (-ев-), -ін- (-ын-)*: *Казлова — Казловай; Крукава — Крукавай; Салаўёва — Салаўёвай; Гур'ева — Гур'евай; Бабіна — Бабінай; Лісіцына — Лісіцынай* і іншыя;

2) калі па форме яны ўяўляюць сабой прыметнікі, то пад націскам у форме давальнага склону пішацца канчатак *-ой*, а не пад націскам — *-ай*: *Крутая — Крутой; Малая — Малой; Жалезная — Жалезнай; Чорная — Чорнай; Белая — Белай* і іншыя.

Па субстантыўным (назоўнікавым) тыпе скланення змяняюцца прозвішчы асоб жаночага полу, калі:

1) прозвішча ўзыходзіць да агульных назоўнікаў жаночага роду; выбар адпаведнага канчатку залежыць ад характару асновы (прыведзены ў табліцы). Калі ж прозвішча суадносіцца з агульным назоўнікам ніякага роду, або ўвогуле не адпавядае агульнаму назоўніку, то яно становіцца нязменным, напрыклад: *Суша — Сушы; Зямля — Зямлі; Лаза — Лазе; Рака — Рацэ*; але ў форме давальнага склону: *Шыла Наталлі; Шулга Таццяне; Кароза Святлане; Кішэя Вользе* і іншыя;

2) яны маюць фіналі *-еня (-эня, -аня), -уня (-юня), -іня (-ыня), -ня, -уля (-юля), -ля* і ў форме давальнага склону маюць канчатак *-і*: *Каваленя — Кавалені; Кляўчэня — Кляўчэні; Патабня — Патабні; Шабуня — Шабуні; Манюня — Манюні; Ціхіня — Ціхіні; Пуня — Пуні; Рагуля — Рагулі* і іншыя.

Усе астатнія назоўнікі, якія з'яўляюцца прозвішчамі асоб жаночага полу, не скланяюцца: *Ірыне Голуб; Валянціне Кохан; Тамары Несцяровіч; Юліі Шарэц* і іншыя.

Пазычаныя прозвішчы незалежна ад полу не скланяюцца, калі:

1) заканчваюцца на націскны *-э*: *Баньэ, Мантэск'э* і іншыя;

2) заканчваюцца на галосны *-а (-я)*, што пішацца пасля галоснага або зычнага гука: *Андрэа, Маруа, Галілеа, Маа, Дзюма, Бруна, Заля* і іншыя;

3) маюць фінальны гук [і] або [ы]: *Сальеры, Вердзі, Уладзі, Паганіні, Пучыні, Басілашвілі* і іншыя;

4) утрымліваюць канцавы гук [э]: *Шнітке, Кабалье, Думбадзэ, Гётэ, Бізэ* і іншыя;

5) заканчваюцца на *-у (-ю)*: *Ратару, Цімірысу, Ландау, Камю* і іншыя;

6) з'яўляюцца адпрыметнікавымі прозвішчамі, якія застылі ў форме роднага склону множнага ліку: *Польскіх, Рускіх, Шальных, Сядых, Чарных* і іншыя.

Заўважым, што іншамоўныя прозвішчы адпрыметнікавага паходжання, калі заканчваюцца на фіналі *-оў, (-аў), -ёў (-еў), -ін (-ын)* і належаць асобам мужчынскага полу, маюць здольнасць скланяцца, а калі асобам жаночага полу, то не скланяюцца: *Максіму Франкліну, Віталію Чапліну, Аляксандру Грыну*, але: *Ірыне Франклін, Таццяне Чаплін, Святлане Грын*.

Такім чынам, разгледжаны матэрыял дае падставы гаварыць пра складаную сістэму скланення назоўнікаў, што з'яўляюцца прозвішчамі асоб мужчынскага і жаночага полу. Такая разнастайнасць у скланенні прыводзіць да блытаніны і памылак у афармленні афіцыйных папер.

Спіс крыніц

1. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. — Мн. : Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. — 144 с.

Матэрыял поступіў у рэдакцыю 18.04.2011.

І. С. Чуносавя

Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт,
г. Баранавічы, Рэспубліка Беларусь

ВЫВУЧЭННЕ ЛІРА-ЭПІЧНЫХ ТВОРАЎ З ПРЫМЯНЕННЕМ ГРУПАВЫХ МЕТАДАЎ НАВУЧАННЯ

Фарміраванне паняцця пра родава-жанравую адметнасць мастацкіх твораў адбываецца на ўроках беларускай літаратуры ў 8 класе. Гэты этап з'яўляецца лагічным завяршэннем прапедэўтычнага курса вывучэння літаратуры. У папярэдніх класах творы розных літаратурных жанраў спачатку даследуюцца з пункту гледжання іх «жыццёва-пазнавальных, мастацка-эстэтычных, каштоўнасна-ацэначных якасцяў» [2, с. 3], затым «праз увагу